

Evaluatie van de cursus

*Tja, wat zal ik zeggen....,
met cliënten in gesprek over spiritualiteit*

*N.a.v. het gelijknamige boek van Elizabeth Johnston Taylor,
in het Nederlands hertaald onder redactie van
Peterjan van der Wal en Janco Wijngaard.*

Marije Stegenga

december 2009

Inhoudsopgave

1.	Inleiding en doelstelling	3
1.1	Inleiding	3
1.2	Doelstelling	4
2.	De cursus in de pilot.....	4
2.1	Doelen	4
2.2	Doelgroep	5
2.3	Aard van de cursus.....	5
2.4	Globale opzet van de cursus	6
3.	Werving deelnemers.....	7
3.1	Werving en proces van implementatie van de cursus in de pilotfase	7
4.	Evaluatie	8
4.1	De opbouw van het programma van de cursus	8
4.2	Het begrippenkader, literatuur en de oefeningen.....	10
4.3	Resultaat/ effect.....	11
4.4	Groepsopbouw	13
4.5	De cursusleider.....	13
4.6	Evaluaties van de deelnemers.....	14
4.7	Verschillen tussen doelgroepen (VPH, VZH, TZ)	15
5	Conclusie en aanbevelingen	16
5.1	Proces van implementatie van de cursus	16
5.2	De opbouw van het programma van de cursus	16
5.3	Het begrippenkader, literatuur en de oefeningen.....	17
5.4	Groeps grootte.....	17
5.5	De cursusleider.....	17
5.6	Resultaat / effect.....	17
5.7	Verschillen tussen doelgroepen (VPH, VZH, TZ)	18
5.8	Scholingsopzet	18
	Bijlagen.....	18
	Bijlage 1	20
	Bijlage 2.....	22
	Bijlage 3 Evaluatieformulier Reliëf	23
	Bijlage 3a Evaluatie Verpleeghuis	25
	Bijlage 3b Evaluatie Verzorgingshuis	28
	Bijlage 3c Evaluatie Thuiszorg.....	31
	Bijlage 4 De definitieve cursusopzet van Tja, wat zal ik zeggen.....	33

1. Inleiding en doelstelling

1.1 Inleiding

Wie in de gezondheidszorg werkt, loopt vroeg of laat tegen vragen op van spirituele aard. Cliënten, bewoners of patiënten, die worden geconfronteerd met meer of minder ernstige aantasting van hun gezondheid, vragen zich af waarom hen dat moet overkomen. Ze worden geconfronteerd met de eindigheid van het bestaan. Ze zien op tegen het sterven. Ze willen nog iets goedmaken met anderen of zijn niet in het reine met het verleden. Ze voelen zich schuldig over hun ziekte, omdat ze denken het zelf veroorzaakt te hebben. Ze zouden wel willen bidden, maar weten niet hoe.

Mensen hebben er behoefte aan zich te uiten als hen iets tragisch overkomt, ze zoeken naar de zin ervan, vertrouwen al dan niet op hun geloof en zoeken steun bij anderen. En daarmee vertellen ze ons over hun spirituele verlangens en vragen. Die verlangens en vragen zijn soms pijnlijk.

Zulke pijnlijke uitingen kunnen hen die het (moeten) aanhoren in verlegenheid brengen. Het verschonen van een wond, het wassen van een lichaam, helpen bij het eten en drinken en spreken over het innemen van medicijnen, dat lukt meestal wel. Dat zijn de 'praktische dingen'. Maar wat aan te vangen met de moeilijke vragen. 'Tja, wat zal ik zeggen...', is dan vaak de reactie.

Elizabeth Johnston Taylor schreef hierover een boek, *What Do I Say? Talking with Patients about Spirituality*. Een praktisch werkboek met een keur aan oefeningen en tips om met bovenstaande vragen om te gaan. Het biedt suggesties voor een goede manier van reageren op uitingen van geestelijke nood en oefeningen waarmee die kennis praktisch gemaakt kan worden. Taylor gaat uit van de volgende stellingen:

1. Het uiten van emoties bevordert spirituele gezondheid.
2. Het uiten van gevoelens is een weg die toegang geeft tot en uiting aan iemands spiritualiteit.
3. Spirituele gezondheid is verbonden met lichamelijke en emotionele gezondheid.
4. Spirituele coping kan helpen in het omgaan met de ziekte.
5. Cliënten willen graag dat je oog hebt voor hun spiritualiteit.

Vereniging het Zonnehuis en Uitgeverij Boekencentrum hebben besloten het boek van Taylor uit te geven voor de Nederlandse markt. Omdat het boek uit een Amerikaanse context stamt, heeft Vereniging het Zonnehuis het zinvol geacht om de werkvertaling te toetsen aan de Nederlandse praktijk. Doel is om te kijken in hoeverre de terminologie en de gehanteerde benadering van Taylor aansluit bij de taal en de behoefte van zorgverleners binnen de Nederlandse context van de gezondheidszorg. Dit project omvat een pilot om deze toets uit te voeren.

Op verzoek van de vertalers heeft Reliëf het initiatief genomen voor dit project. Stichting Even Anders heeft haar steun voor het project toegezegd, vooral ook omdat het project leidt tot een concreet cursusprogramma dat ook via de Stichting Even Anders kan worden aangeboden. Voor het project heeft Reliëf, op basis van een eerste conceptvertaling van *What Do I Say?*, een cursus ontworpen waarin a) een deel van de vertaling aan de doelgroep wordt voorgelegd, b) een aantal wezenlijke oefeningen wordt uitgevoerd en c) de cursisten reflecteren op hun eigen spiritualiteit en die van zorgvragers. Op deze wijze worden

deelnemers aan de cursus werkenderwijs geconfronteerd met het begrippenkader van de vertaling en de opzet en aanpak van het boek.

In de periode september, oktober november 2009 is de cursus op drie locaties van de Amaris Zorggroep gehouden: verpleeghuis Gooizicht in Hilversum, verzorgingshuis Schoonoord in Baarn en de thuiszorglocatie Voor Anker in Huizen. In deze evaluatie staan de bevindingen naar aanleiding van deze cursus.

De cursus is geëvalueerd op de volgende punten:

1. Proces van implementatie van de cursus
2. De opbouw van het programma van de cursus
3. Het begrippenkader, literatuur en de oefeningen
4. Resultaat / effect
5. Evaluaties van de deelnemers
6. Verschillen tussen doelgroepen (VPH, VZH, TZ)

1.2 Doelstelling

Het doel van het project is tweeledig, enerzijds zal naar aanleiding van de feedback op de cursus de vertaling worden aangescherpt, met name ten aanzien van het gehanteerde begrippenkader zodat die begrijpelijk en hanteerbaar is voor verzorgenden. Ten tweede zal naar aanleiding van de evaluaties een cursus worden aangeboden die in de toekomst door zorgaanbieders en andere belangstellenden kan worden gebruikt om daarmee de implementatie van het kunnen omgaan met en reageren op spirituele behoeften en vragen van zorgvragers door zorgverleners te bevorderen. De cursus komt beschikbaar via een website.

2. De cursus in de pilot

2.1 Doelen

In afstemming met de opdrachtgevers en Reliëf zijn de volgende doelen geformuleerd.

Doel van de cursus: verzorgenden kunnen in de zorg voor ouderen spirituele behoeften van zorgvragers onderkennen en daar adequaat op reageren, zowel in erkennende als in ondersteunende zin.

Subdoelen: De verzorgende...

1. kan onder woorden brengen wat onder levensvragen en spirituele behoeften verstaan wordt.
2. kan onder woorden brengen wat voor spirituele behoeften bij bewoners en cliënten kunnen voorkomen.
3. heeft inzicht in eigen spiritualiteit en kan aangeven op welke manier dit een kracht kan zijn in het werk en waar de valkuilen zitten.
4. kan de eigen spiritualiteit onder woorden brengen en er met collega's over spreken, vooral voor zover die te maken heeft met de eigen beroepsuitoefening.
5. kan spirituele behoeften van zorgvragers herkennen, erkennen en in kaart brengen.
6. weet wat goed luisteren is.
7. kan goed luisteren naar wat mensen vertellen (zowel naar lichaamstaal, verhalen als levensbeschouwelijke verwijzingen).
8. kan zonder vooroordelen, met respect voor de cultuur en de levensbeschouwelijke biografie van de zorgvrager met hem of haar in gesprek te gaan.
9. kan eigen reacties op vragen rond zinloosheid en lijden onder woorden brengen en weet hoe ze daarmee in de zorgrelatie kan omgaan.
10. kan het verhaal van de zorgvrager spiegelen en ondersteunende reacties geven.

2.2 Doelgroep

De cursus is primair gericht op verzorgenden niveau 3 in de ouderenzorg. Maar ook voor helpenden en verpleegkundigen moet de cursus toegankelijk zijn, aan de pilot hebben echter alleen verzorgenden deelgenomen. Voor dit project zullen 3 groepen van max. 9 verzorgenden worden geworven. De eerste groep betreft verzorgenden werkzaam in een verzorgingshuis, de tweede verzorgenden werkzaam in een verpleeghuis en de derde verzorgende werkzaam in de Zorg Thuis.

2.3 Aard van de cursus

De cursus moet...

- representatief zijn voor het boek, dat wil zeggen dat het een selectie moet bevatten van de belangrijkste inhoud en vaardigheden.
- aantrekkelijk zijn, dat wil zeggen dat het moet aansluiten bij praktijkervaringen van verzorgenden en bij hun eigen vragen.
- didactisch aansluiten bij de leerstijl van de meeste verzorgenden, dat wil zeggen dat het telkens bij de praktijk begint en van daaruit naar de theorie toewerkt.
- studeerbaar zijn, dat wil zeggen dat het inclusief voorbereiding en nawerk niet meer dan 3 dagdelen mag kosten, dat is 12 uur, exclusief eventuele reistijd.

2.4 Globale opzet van de cursus

Vorbereiding

Iedere deelnemer ontvangt een brief met instructies. De deelnemers wordt gevraagd om de eerste twee hoofdstukken van de vertaling te lezen en twee oefeningen daaruit te maken. Bovendien dienen zij een drietal kleine opdrachten voor te bereiden. De eerste opdracht vraagt deelnemers te associëren bij het woord 'spiritualiteit', nog voor zij de literatuur hebben bestudeerd, de tweede opdracht betreft een reactie op de uitgangspunten van de cursus. De laatste opdracht betreft een casus waarin ze geconfronteerd worden met de vraag 'wat zal ik zeggen?' (voor de brief met instructies zie bijlage 1).

Programma

Dagdeel 1

- Opening en welkom
- Kennismaking
- Verkennen verwachtingen van de cursus
- Theorie van het begrip 'spiritualiteit'
- Theorie van de begrippen 'zielepijn' en 'zielevreugd'
- Verkenning van de praktijk: bespreken van de meegebrachte casus in drietallen
- Spirituele behoefte herkennen aan de hand van de DVD *Levensvragen* van het Expertisenetwerk Levensvragen en Ouderen
- Theorie van het begrip 'wounded healer'
- Wat ondersteunt mijn eigen spiritualiteit: straks op weg naar huis oefening 2.6
- Evaluatie nabespreken en voorbereiding dagdeel 2

Na afloop van het eerste dagdeel krijgen de deelnemers ter voorbereiding op het tweede dagdeel twee voorbereidingsopdrachten mee: Als eerste oefening 3.1 uit het boek: "Vraag een of twee cliënten hoe het voelt wanneer een zorgverlener echt luistert." De tweede opdracht vraagt de deelnemers om twee leerpunten te formuleren ten aanzien van het thema (zie bijlage 2).

Dagdeel 2

- Inleiding op het programma
- Bespreken van huiswerk
- Theorie van het luisteren: 4 aspecten van luisteren bespreken
- Wat is echt luisteren? In groepen en plenair, n.a.v. de huiswerkopdracht en eigen ervaringen
- Oefening ten aanzien van luisteren; m.b.v. de luistertips uit hoofdstuk 3
- Tja, wat zal ik zeggen? Reageren op vragen of opmerkingen van spirituele aard
- Theorie van de basisvaardigheden
- Oefenen in groepen
- Evalueren mondeling en m.b.v. de evaluatieformulieren
- Afsluiting

3. Werving deelnemers

3.1 Werving en proces van implementatie van de cursus in de pilotfase

Voor de uitvoering van de cursus zijn contacten gelegd met diverse zorgaanbieders die bereid waren om drie groepen van negen verzorgenden twee dagdelen beschikbaar te stellen om de pilotversie van de cursus te volgen. Zoals bij diverse onderzoeksprojecten in de V&V-sector blijkt de werving van deelnemers weerbarstig te zijn. Een viertal organisaties bleek aanvankelijk interesse te hebben maar trok zich in later stadium terug als gevolg van personele krapte en hoge werkdruk.

Gelukkig bleek de Raad van Bestuur en het MT van Amaris Zorggroep bereid om ruimte te bieden voor de pilot. Drie locaties met de drie verschillende doelgroepen (VPH, VZH en TZ) werden hiervoor aangewezen. De respectievelijke locatiemanagers van de locaties fungeerden als contactpersoon. Op twee van de drie locaties echter werd deze verantwoordelijkheid in een vroeg of laat stadium doorverwezen naar een derde. In het ene geval bleek dat de geestelijk verzorger, in het andere geval de manager zorg. De contactpersonen waren alle drie enthousiast en zagen de meerwaarde van de cursus voor hun eigen locatie. Het belang van de cursus werd echter wel door de drie functionarissen verschillend geïnterpreteerd. Daar waar de één het accent legde op de communicatiebevordering, legde de ander het accent op het belang van kennis ten aanzien van geloven in een christelijke organisatie, een derde hechtte belang aan de kennis en vaardigheden van medewerkers op het terrein van het geestelijk welbevinden en goot dit in een groter projectplan op de locatie.

In de werving van deelnemers en de communicatie van de cursus binnen de organisaties maakten de contactpersonen diensgevolg ook verschillende keuzes. In het verzorgingshuis, waar het accent lag op communicatie, werden voornamelijk deelnemers aangemeld die volgens het MT en middenkader op dit terrein nog het een en ander te leren hadden. Op de thuiszorglocatie werden veel medewerkers van het crisisoproep-team aangemeld, enerzijds omdat zij zelden of nooit in aanmerking kwamen voor een cursus, anderzijds omdat zij vaak in heftige situaties terechtkomen waar zingevingvragen ook op de voorgrond kunnen staan. In het verpleeghuis waar de cursus in een breder plan was opgenomen, werden in eerste instantie – ondanks eerdere instructies – medewerkers uit verschillende disciplines aangemeld, zodat zij allen zouden kunnen functioneren als deskundige en aandachtsfunctionaris voor dit thema. Dit moest in verband met de doelstelling van de pilot helaas worden teruggedraaid.

Deze cursus is binnen een organisatie op verschillende locaties verschillend geïmplementeerd, gehanteerd en ingezet. Het is opvallend dat op drie locaties van een zorgaanbieder zo verschillend met een cursus wordt omgegaan, ondanks dat de contactpersonen allen in het bezit waren van een heldere beschrijving van het project.

Aanbeveling: Voor het welslagen van de cursus is consensus over doel van de cursus binnen de organisatie een voorwaarde, evenals eenduidige informatie conform de inhoud van de cursus voor deelnemers.

4. Evaluatie

4.1 De opbouw van het programma van de cursus

Vorbereidingsopdrachten

Opvallend is dat de voorbereidingsopdrachten in de groepen slechts door minder dan de helft van de deelnemers was uitgevoerd. Dat geldt voor zowel de eerste voorbereidingsopdrachten als de tussentijdse opdrachten. Op de vraag waarom dit niet was gedaan werd bijvoorbeeld aangegeven dat de stof te laat bij de deelnemers was: "Ik vond het pas vanmorgen in mijn postvakje". De literatuur was minstens twee weken voor aanvang van de cursus op de locaties, maar het is niet te controleren hoe snel de procedure binnen de organisatie is verlopen. Ook gaven mensen aan dat het voor hen geen prioriteit was: "Er zijn meer dingen die moeten gebeuren en dit staat onder aan mijn lijstje." Weer andere deelnemers gaven aan dat ze het moeilijk vinden voorbereidingstaken in te plannen tussen de hectische werkzaamheden of de drukte thuis. Ook bij andere trainers in de zorg is dit een bekend fenomeen. Vermoedelijk ontstaat dit doordat zorgmedewerkers overwegend druk zijn met urgente zaken: zaken die zich direct opdringen en niet uit te stellen zijn. Zorgmedewerkers zijn minder ervaren met het uitvoeren van geplande bezigheden die niet urgent maar wel belangrijk zijn.

De cursusleider dient rekening te houden met het feit dat deelnemers zich niet hebben voorbereid. Dit is geen halszaak en hierop mag geen nadruk worden gelegd, omdat dit inbreekt in de goede sfeer en de veiligheid. De cursusleider kan wellicht in de cursus tijd inruimen voor de deelnemers om de opdracht alsnog te overdenken, zodat iedereen mee kan doen aan de volgende opdrachten. Bovendien zal men vooraf in de organisatie helder moeten aangeven wat van deelnemers wordt verwacht.

Aanbeveling: het blijkt niet reëel te zijn om te verwachten dat alle deelnemers zich hebben voorbereid, dus moet het slagen van de cursus hier niet afhankelijk van zijn en dient er eventueel in de cursus tijd te worden genomen om de opdrachten alsnog door te nemen.

'Wounded healer'

De opbouw van de cursus heeft de vorm gekregen van de opbouw van het boek. In het boek wordt in het eerste hoofdstuk het thema en het begrippenkader verkend. In het tweede hoofdstuk wordt het begrip 'wounded healer' besproken. In de opbouw van het boek is dit een logische en verantwoorde keuze. De vooronderstellingen en het theoretisch kader van het boek komt zo goed voor het voetlicht. Dat is de reden dat ook in de cursus de theorie van de eerste twee hoofdstukken wordt besproken en dat in het tweede dagdeel meer aandacht wordt besteed aan de vaardigheden ten aanzien van het thema.

Opvallend was echter het grote verschil qua sfeer en openheid tussen het eerste dagdeel en het tweede dagdeel.

De groepen bestonden in de pilot allen uit samengestelde groepen opgebouwd vanuit verschillende teams; bovendien is de cursusleider nieuw voor de groepsleden. Dit betekent dat de groep opnieuw wordt gevormd en dat er sprake is van een oriëntatiefase en een machtfase, waarin grenzen worden verkend en normen worden vastgelegd.¹ Deze fase leent zich niet voor thema's die veel veiligheid vragen. Het thema spiritualiteit is wat dat betreft een lastig thema voor kortdurende cursussen.

Aanbeveling: Voor het spreken over spiritualiteit is een veilige sfeer nodig. Die bereik je niet zomaar, daar heb je tijd voor nodig. In de opbouw van de cursus dient daarmee rekening te worden gehouden. De samenstelling van de groepen en het onderling vertrouwen aan het begin zal het succes van de cursus mede beïnvloeden. Het thema 'wounded healer' waarbij van deelnemers een zekere openheid wordt verwacht, past beter in het tweede dagdeel.

Vaardigheden scholen

In het tweede dagdeel worden de vaardigheden besproken en geoefend die voorwaardelijk zijn voor het hanteren van en omgaan met spirituele nood. Deze vaardigheden zijn een verfijning van de verondersteld aanwezige basisvaardigheden zoals: vragen stellen, luisteren, iets teruggeven en iets van jezelf laten zien. In het trainen van deelnemers in deze verfijning van de basisvaardigheden schuilen een drietal moeilijkheden:

1. De basisvaardigheden zijn vaak niet aanwezig. Veel deelnemers laten in hun reacties hun eigen gedachten, mening en oordelen doorklinken en zijn zich daarvan niet of nauwelijks bewust. Dit speelt met name een rol bij het luisteren en vragen stellen. Ook ontbreekt het veel deelnemers aan de vaardigheid om bewust te variëren in hun reacties, vragen en houding.
2. De deelnemers vinden zelf dat deze basisvaardigheden vanzelfsprekend bij hen aanwezig zijn. Ze ervaren het snel als een miskennis van hun professionaliteit als er aan basisvaardigheden wordt gewerkt en hebben moeite om feedback te ontvangen.
3. Voor de verfijning van de basisvaardigheden is een bepaalde fijngevoeligheid noodzakelijk, een soort spirituele antenne. Het is de vraag of deze fijngevoeligheid aan te leren is. Zeker is dat dit in elk geval niet lukt binnen twee dagdelen. In die tijdspanne kun je hooguit iets wakker roepen.

Duur van de cursus

De cursus in deze opzet duurt 2 dagdelen. Een aantal deelnemers geeft aan dat zij dit te weinig vond. Ook uit de waarnemingen hierboven zou men kunnen concluderen dat de cursus te kort was. Toch is twee dagdelen in cursusvorm een goede insteek. Dit is niet te belastend voor de organisatie en na twee dagdelen hebben de deelnemers en de cursusleider een goed beeld van de vaardigheden en de omstandigheden waaraan zou moeten worden gewerkt om aandacht voor spiritualiteit te borgen binnen de reguliere zorgpraktijk. Voor daadwerkelijke borging en verdere ontwikkeling van vaardigheden is een langdurig traject vereist, waarbij aandacht voor spiritualiteit ook geborgd is binnen de visie/missie van de organisatie en de daadwerkelijke aansturing in de praktijk.

---

¹ Remmerswaal J. *Begeleiden van groepen, Groepsdynamica in praktijk* Houten: Bohn Stafleu van Loghum, 2006 pag. 065

Aanbeveling: Indien men de vaardigheden en kennis ten aanzien van het omgaan met spiritualiteit bij medewerkers verder wil ontwikkelen en uit wil tillen boven het niveau van de basisvaardigheden, dient men structureel en langdurig aandacht voor dit thema in te bouwen buiten de reguliere structuren d.m.v. trainingen, symposiabezoek e.d., maar ook binnen de reguliere structuren, zoals een werkoverleg of een multidisciplinair overleg, zodat dit deel gaat uitmaken van professioneel handelen.

Tijd en aandacht voor geestelijk welbevinden.

In alle cursussen geven medewerkers op een zeker moment aan dat ze in de dagelijkse zorgpraktijk geen tijd hebben voor aandacht voor geestelijk welbevinden. Het grootste probleem ervaart men in het constant meedragen van een pieper of telefoon, waardoor men gestoord wordt tijdens gesprekken. Bovendien voelt men binnen het team niet de ruimte om tijd te nemen voor gesprekken; collega's zullen het gevoel hebben dat ze er de kantjes van aflopen.

Aanbeveling: het is belangrijk om dit thema in de cursus te bespreken. Hoe bouw je tijd in voor gesprekken? Wat is ten aanzien van dit thema de cultuur binnen het team? Hoe kun je elkaar aanvullen binnen het team? Welke invloed heb je daar zelf op? Hierbij kunnen de cirkels van invloed en betrokkenheid van Stephen Covey een goed instrument zijn.²

4.2 Het begrippenkader, literatuur en de oefeningen

De begrippen

Spiritualiteit

Het thema spiritualiteit roept bij de deelnemers andere associaties en met name smallere associaties op dan de schrijver en de vertalers voor ogen hebben:

“Dat Voor Anker zo'n cursus geeft!”

“Ik dacht meer aan Reiki enzo.”

De associaties bij het woord spiritualiteit liggen vooral op het terrein van de esoterie en New Age. De literatuur die de cursisten ter voorbereiding hebben gelezen heeft dit begrip verruimd.

“Ik snap nu dat iedereen spiritualiteit heeft.”

Wel blijkt uit de evaluaties van de deelnemers dat het begrip 'spiritualiteit' ook na de cursus nog steeds een enigszins vaag begrip blijft. De beschrijving in het boek in hoofdstuk 1 blijft ook aan de oppervlakte en wordt weinig concreet.

Omdat het boek en de vertaling kiezen voor het begrip 'spiritualiteit' is er in de pilot nadrukkelijk voor gekozen om in de cursus zoveel mogelijk bij dit begrip te blijven. Wel blijkt

---

² Stephen R. Covey, *Zeven eigenschappen die jou succesvol maken! Alles wat je ouders je niet vertellen*, Amsterdam: Business Contact, 2005

dat het verleidelijk is om de in Nederland meer gebruikte begrippen als 'levensbeschouwing', 'zingeving' en 'levensvragen' te gaan gebruiken.

Zielepijn en zielevreugd

Ondanks het gegeven dat een aantal van de deelnemers in hun evaluatieformulier aangeeft dat zij deze begrippen moeilijk vinden, blijken deze begrippen voor de deelnemers goed toegankelijk en begrijpelijk. De deelnemers namen de woorden als vanzelfsprekend over en gebruikten de begrippen correct. Wel blijkt ook hier dat het voor de cursusleider verleidelijk is om deze begrippen met andere begrippen aan te vullen.

Aanbeveling: het is goed dat de cursusleider naast de gebruikte, overwegend goed toegankelijke begrippen uit het boek, ter aanvulling of verduidelijking andere begrippen gebruikt. Zo kan eventueel reeds bestaande kennis bij deelnemers eenvoudig worden aangeboord en het kan de cursusleider helpen de stof goed uit te leggen.

De oefeningen

De oefeningen die zijn gebruikt in de cursus en de voorbereidingsopdrachten waren goed toepasbaar, bruikbaar en behulpzaam bij het verder leren beheersen van de theorie. In de literatuur vervullen de oefeningen daarnaast een sterke illustratieve taak: lezers zullen lang niet alle oefeningen daadwerkelijk maken tijdens het bestuderen van het boek, maar de oefeningen verwijzen wel vaak naar de essentie van de theorie en koppelen naar de praktijk. In die zin vervullen zij een waardevolle illustratieve rol naast de theorie.

De literatuur (eerste 2 hoofdstukken)

De deelnemers vertelden over de literatuur dat zij ervan onder de indruk waren en het toegankelijk vonden. Onder de indruk waren de deelnemers bijvoorbeeld van de tekst "geef me de rust om te aanvaarden de dingen die ik niet kan veranderen, de moed om de dingen te veranderen die ik wel kan veranderen en de wijsheid om die beide dingen van elkaar te onderscheiden." Men had met elkaar en andere collega's hierover gesproken in de pauze en het had een aantal deelnemers echt aan het denken gezet. Bij de mondelinge evaluaties gaven de deelnemers aan dat de literatuur goed aansluit bij de praktijk. Bovendien ervaren de meeste deelnemers de twee hoofdstukken voorbereiding niet als te belastend.

Aanbeveling: het gebruik van de eerste twee hoofdstukken van het boek stimuleert deelnemers zicht te krijgen op spiritualiteit in de zorg. Deze leesopdracht dient onderdeel te zijn van de cursus.

4.3 Resultaat/ effect

Doelen

Het doel van de cursus is dat verzorgenden leren om spirituele behoeften van bewoners/cliënten te onderkennen en daar adequaat op te reageren. Dit doel wordt verder geëxpliciteerd in de verschillende subdoelen zoals eerder beschreven (zie 2.1).

In de evaluatieformulieren scoren de deelnemers op de leerdoelen die de cursus voor ogen had (zie bijlage 3). Met name de leerdoelen ten aanzien van het herkennen, signaleren en

aandacht hebben voor zielepijn, spiritualiteit en spirituele behoeften scoren goed. Deelnemers hebben de indruk dat zij door de cursus meer zicht hebben gekregen op het aandachtsgebied van het spiritueel welbevinden bij de cliënt. De doelen die verwijzen naar vaardigheden ten aanzien van het omgaan met spirituele nood of zielepijn scoren beduidend lager. Weliswaar geven de meeste deelnemers aan dat men door de cursus vaardigheden heeft opgedaan, toch is deze score aanzienlijk minder dan de doelen die verwijzen naar herkennen en signaleren.

De oorzaak hiervan is tweeledig. Enerzijds is er in de cursus slechts in één dagdeel daadwerkelijk ruimte voor het vergoten van de vaardigheden. Dit is te weinig tijd om een grote verbetering teweeg te brengen ten aanzien van de communicatieve vaardigheden waarbij men specifiek afstemt op de spiritualiteit van de ander en zichzelf.

Ten tweede blijken zorgmedewerkers het lastig te vinden om aan te geven dat deze cursus hen iets heeft geleerd. Dit zou veronderstellen dat men daarvoor nog niet goed kon omgaan met zielepijn en spiritualiteit en dat zou betekenen dat de cliëntenzorg voorheen steeds onvolledig is geweest, of ten aanzien van dit thema onvoldoende is geweest. Een pijnlijke gedachte voor zorgmedewerkers die onder hoge druk hun uiterste best doen kwaliteit van zorg te leveren. Dit maakt dat zorgmedewerkers niet snel zullen zeggen dat een vaardigheid op het gebied van cliëntenzorg in grote mate is verbeterd.

Dat de cursus volgens de deelnemers heeft bijgedragen aan groei, betekent zeker niet dat de doelen door de cursisten zijn behaald. Om deze doelen te realiseren is er meer, en vooral structureel aandacht nodig voor deze thema's binnen de organisatie.

Het eindniveau van de deelnemers na het volgen van de cursus is uiteraard afhankelijk van het startniveau. Indien de organisatie besluit om medewerkers te laten deelnemen die vergeleken met andere teamleden een achterstand hebben ten aanzien van de communicatie, zijn zij na twee dagdelen cursus minder ver, dan medewerkers die door de organisatie zijn aangewezen als aandachtsfunctionarissen omdat zij al enige voorsprong en meer interesse hadden ten aanzien van dit thema op hun teamgenoten.

Cultuur

Het boek en daarmee ook de cursus hebben als visie dat een verzorgende haar eigen spiritualiteit in beeld dient te hebben alvorens zij in staat is onbevooroordeeld te reageren op de zielepijn of zielevreugd van de ander. Dit betekent dat de cursist wordt uitgenodigd om te reflecteren op de eigen inspiratie en eigen ervaringen van zielepijn. Hoewel dit in de cursus zeer laagdrempelig en weinig geforceerd aan bod kwam, leverde dit toch bij een van de drie groepen een grote mate van weerstand op.

“Ik ben hier om te werken en ik laat mijn privé thuis.”

“Wie ik thuis ben heeft niets met mijn werk te maken.”

Deze deelnemers hadden een grote scheiding aangebracht tussen de privé-leefwereld en de systeemwereld.³ Terwijl deze beide bij professionals juist op gepaste wijze dienen te interfereren. Reflectie hierop stimuleert de inspiratie van professionals: “Ik doe dit werk omdat

---

³ Kunneman beschrijft in navolging van Habermas het onderscheid tussen de leefwereld en de systeemwereld. De systeemwereld is alles wat mensen ontwikkeld hebben aan instellingen en structuren op gebieden als economie, politiek, onderwijs, wetenschap, overheid, gezondheidszorg, verzorgingsstaat, rechtspraak, enz. enz. Dus een buitengewoon ongelijksoortige verzameling van systemen en subsystemen. De leefwereld is het privé domein, waarin de mensen met elkaar omgaan buiten de systemen. Harry Kunneman, *Postmoderne Moraliteit*, Meppel: Boom 1998

ik iemand ben die graag voor anderen zorgt". En draagt daarnaast bij aan een professionele betrokkenheid in het werk vanuit ervaringen in de privé-leefwereld: "Omdat ik weet hoe het voelt kan ik iemand goed steunen."

Om deze twee werelden met elkaar te kunnen laten interfereren is een zekere mate van veiligheid en openheid voorwaardelijk. Dit is een aspect van de cultuur van de locatie.

Dat deze medewerkers weerstand voelden tegen deze visie op professionaliteit zegt iets over de cultuur van deze locatie.

Aanbeveling: De effectiviteit van deze cursus wordt sterk bevorderd als zij wordt gegeven op een locatie waar de cultuur ruimte biedt aan een visie op zorg waarbij er gelegenheid is voor een professionele zorgrelatie, waarbinnen zowel de cliënt als de hulpverlener holistisch in beeld komen.

4.4 Groepsopbouw

De groepen bestonden uit negen deelnemers. Deze groeps grootte bleek ideaal om twee redenen.

Ten eerste is dit een goed aantal voor het werken in groepen. Er ontstaan dan drie groepen van drie. In een groep met drie personen komt iedereen tot zijn recht, maar wordt ook iedereen min of meer gedwongen mee te praten en mee te doen. Bovendien kost het uitvoeren van een opdracht, waarbij iedereen aan de beurt dient te komen in een groep van drie het minste tijd. Voor de cursusleider is het werken in drie groepen goed te overzien. Met meer groepen lukt het niet tijdens de opdracht bij elke groep aan te sluiten om te kijken of alles goed verloopt en er vragen zijn.

Ten tweede blijkt de veiligheid binnen de cursus heel belangrijk. Het is voor veel mensen een onwennig thema, wat het spannend maakt om erover te praten. Bovendien worden deelnemers ook uitgenodigd hierin iets van zichzelf te laten zien. Een groep met negen deelnemers blijkt heel geschikt om deze veiligheid in op te bouwen.

Een nadeel van een relatief kleine groep is dat bij ziekmeldingen of plotselinge afwezigheid de groep wel heel snel erg klein wordt. Dat is voor het maken van groepen wat lastig, maar de veiligheid leek dit ten goede te komen.

Alle deelnemers waren verzorgenden (niveau 3). Een enkele deelnemer was nog in opleiding voor verzorgende. De stof en de cursus sloten goed aan bij het opleidingsniveau van de deelnemers. De verwachting is dat zorgassistenten (niveau 2) en verpleegkundigen (niveau 4) ook goed mee zouden kunnen komen in de cursus.

Aanbeveling: de groepen dienen in deze cursus uit ongeveer negen deelnemers te bestaan, minimaal acht deelnemer en maximaal tien.

4.5 De cursusleider

In de cursus dient binnen een korte tijd veel vertrouwen te worden opgebouwd met de deelnemers. Verder zijn de deelnemers niet gewend om een hele middag stil te zitten en is

het voor deze deelnemers belangrijk dat de koppeling naar de praktijk in de cursus wordt gemaakt. Dit vergt zekere vaardigheden van de cursusleider.

De cursusleider moet laagdrempelig bij de deelnemers overkomen. Deelnemers moeten snel een wij-gevoel opbouwen met de cursusleider en de cursusleider niet zien als een geleerde, ver van de praktijk staande docent. Een goede methode is om bij binnenkomst alle deelnemers persoonlijk te begroeten en een hand te geven, snel de namen te onthouden en persoonlijke lijntjes te leggen met deelnemers, met behulp van grapjes, individuele aandacht en opmerkingen waaruit blijkt dat de deelnemers in beeld zijn.

Daarnaast dient de cursusleider de taal van de praktijk te kunnen spreken, voorbeelden te kunnen geven die passend zijn bij de zorgpraktijk van de groep en de taal van zorgmedewerkers te kunnen spreken. Uit de mondelinge evaluaties bleek dat de deelnemers dit erg waardeerden aan de cursusleider.

Ook dient de cursusleider de cursus enige dynamiek en sprankeling mee te geven. Door het enthousiasme van de cursusleider worden deelnemers ook nieuwsgierig naar het thema. Zorgmedewerkers houden een cursusmiddag met veel dynamiek, lachen en hoog tempo, makkelijker vol.

Aanbeveling: een cursus als deze kan staan of vallen met een goede cursusleider. De cursusleider die deze cursus geeft moet goed kunnen aansluiten bij de dagelijkse zorgpraktijk, laagdrempelig zijn en de cursus enthousiast en dynamisch kunnen geven.

4.6 Evaluaties van de deelnemers

De cursus is zowel mondeling als schriftelijk geëvalueerd. De mondelinge evaluatie vond steeds plaats na afloop van een cursusedeel. De schriftelijke evaluatie werd gehouden na het laatste dagdeel, door middel van een evaluatieformulier (zie bijlage 3).

De mondelinge evaluaties

De evaluaties komen op de drie locaties overeen. Men is tevreden en vond de cursus zinvol, goed te begrijpen en zeer praktisch voor de dagelijkse zorgpraktijk. Men is van mening dat de cursus ook voor collega's ter beschikking zou moeten worden gesteld. Medewerkers geven daarnaast aan, dat zij van de cursus hebben genoten. Dat zij het fijn vinden om met elkaar over dit thema in gesprek te gaan, omdat dit zoals zij zelf zeggen: " een heel belangrijk aspect is in je werk, maar er eigenlijk maar weinig over wordt gepraat."

De schriftelijke evaluaties

De schriftelijke evaluaties zijn uitgewerkt en zijn per locatie terug te vinden in bijlage 3a, b en c.

Ten aanzien van de literatuur geven de deelnemers aan dat zij de literatuur begrijpelijk vonden en dat deze goed aansloot op de praktijk. De deelnemers moesten ter voorbereiding op de cursus twee hoofdstukken lezen en in de formulieren geven zij aan dat dit niet teveel is. Desondanks bleek dat veel deelnemers de literatuur om welke reden dan ook niet hadden gelezen.

Ook over de bijeenkomsten *an sich* zijn de deelnemers positief. Men is tevreden over de mate waarin de cursus aansloot bij de praktijk. Men was tevreden over de docent en de werksfeer. De informatie in de cursus werd overwegend als niet al te moeilijk ervaren en men kreeg voldoende gelegenheid om eigen problematiek in te brengen.

4.7 Verschillen tussen doelgroepen (VPH, VZH, TZ)

In de evaluaties is ook gekeken naar verschillen tussen de drie sectoren waarbinnen de cursus is getoetst. Opvallend is dat de cursus binnen alledrie de sectoren heel goed aansloot. Er waren nauwelijks aanpassingen nodig om met de cursus aan te sluiten bij de doelgroep en ook in de evaluaties gaven de deelnemers aan dat zij vonden dat de cursus goed aansloot bij hun eigen zorgpraktijk.

De geestelijk verzorger

Bij de cursus in het verpleeghuis, de enige sector binnen de pilot die rechtstreeks toegang heeft tot een geestelijk verzorger, waren beide geestelijk verzorgers aanwezig. Misschien wel mede hierdoor speelde in deze cursus het thema, 'het inschakelen van de geestelijk verzorger' een veel nadrukkelijker rol dan bij de andere sectoren. Bij de beide andere sectoren kwam het thema geestelijk verzorger meer zijdelings aan bod. Men realiseerde zich dat een dergelijke professional wellicht ook in te schakelen is, maar vroeg zich meteen af hoe dat dan zou moeten.

Uit de ingebrachte casuïstiek bleek dat verzorgenden worstelden met ingewikkelde vraagstukken rondom spiritualiteit bij hun cliënten, maar dat het niet bij hen was opgekomen om de geestelijk verzorger in te schakelen, of dat zij in plaats daarvan de maatschappelijk werker of de psycholoog hadden betrokken. Dit komt veel voor en is een bekend probleem voor geestelijk verzorgers. Een cursus als deze draagt bij aan de aandacht voor spiritualiteit en zingeving; hier kan ook de geestelijk verzorger zichzelf presenteren en zijn functie toelichten.

Aanbeveling: Het zou goed zijn om (indien aanwezig) de geestelijk verzorger bij een deel van de cursus aanwezig te laten zijn, zodat de verzorgenden vertrouwd raken met deze discipline en de expertise van de geestelijk verzorger.

Psychogeriatric

In alle groepen gaven de medewerkers aan dat ze met de informatie uit deze cursus tevens goed uit de voeten konden bij dementerende cliënten. Zij herkenden dat zielepijn en zielevreugd ook bij hen speelt en vinden het belangrijk dat er ook bij deze cliënten aandacht is voor de spirituele dimensie van zorg. Wel gaven de verzorgenden uit de thuiszorg en het verzorgingshuis aan dat zij het lastig vonden dat mensen blijven herhalen. Zij vragen zich af hoe zinvol het is om met dementerenden te spreken over steeds terugkerende zielepijn: "Beklijft het wel?"

Opvallend genoeg kwam deze vraag niet op bij verzorgenden die in het verpleeghuis werken op de psychogeriatric afdeling.

5 Conclusie en aanbevelingen

De cursus *Tja, wat zal ik zeggen...* is een goed middel om verzorgenden aan te bieden, ten einde hen te ondersteunen bij het herkennen en erkennen van spirituele nood en behoeften van zorgvragers.

Voor het oefenen van vaardigheden biedt de cursus *Tja, wat zal ik zeggen...* eerste aanzetten, die binnen de organisatie verder ontwikkeld dienen te worden.

Hieronder volgt een overzicht van de aanbevelingen ten aanzien van de cursus.

5.1 Proces van implementatie van de cursus

Met betrekking tot het proces van de implementatie is de aanbeveling om veel aandacht en tijd te investeren in de introductie van de cursus. Er ontstaan rondom dit thema erg snel onduidelijkheden of misverstanden, omdat een ieder zijn eigen associaties heeft bij het begrip 'spiritualiteit'.

Wanneer men een dergelijke cursus binnen een zorginstelling wil organiseren, zal dat meestal zijn in het kader van een project, waarbij aandacht voor spiritualiteit en zingeving van ouderen meer op de voorgrond moet komen te staan. In zo'n geval is het belangrijk om de ervaring uit deze pilot mee te nemen en meer aandacht te besteden aan de introductie van de cursus en de werving van deelnemers. Voor het welslagen van de cursus is consensus over doel van de cursus binnen de organisatie een voorwaarde, evenals eenduidige informatie conform de inhoud van de cursus voor deelnemers.

5.2 De opbouw van het programma van de cursus

Vorbereiding

De cursusleider dient rekening te houden met het feit dat deelnemers zich niet hebben voorbereid. Dit is geen halszaak en hierop mag geen nadruk worden gelegd, omdat dit inbreekt in de goede sfeer en de veiligheid. De cursusleider kan wellicht in de cursus tijd inruimen voor de deelnemers om de opdracht alsnog te overdenken, zodat iedereen mee kan doen aan de opdrachten.

Veiligheid en 'wounded healer'

Bij de opbouw van de cursus is het goed om rekening te houden met de opbouw van een gevoel van veiligheid in de cursus. Het thema 'wounded healer' waarbij van deelnemers een zekere openheid wordt verwacht vereist veel veiligheid. Dit thema past daardoor beter in het tweede dagdeel.

Borging

Indien men de vaardigheden en kennis ten aanzien van het omgaan met spiritualiteit bij medewerkers verder wil ontwikkelen en uit wil tillen boven het niveau van de basisvaardigheden, dient men structureel en langdurig aandacht voor dit thema in te bouwen

buiten de reguliere structuren, maar ook binnen de reguliere structuren, zoals een werkoverleg of een multidisciplinair overleg, zodat dit deel gaat uitmaken van professioneel handelen.

Tijd voor spiritualiteit

Het is belangrijk om dit thema in de cursus te bespreken. Hoe bouw je tijd in voor gesprekken? Wat is ten aanzien van dit thema de cultuur binnen het team? Welke invloed heb je daar zelf op? Hierbij kunnen de cirkels van invloed en betrokkenheid van Stephen Covey een goed instrument zijn.

5.3 Het begrippenkader, literatuur en de oefeningen

In het boek wordt gekozen voor bepaalde begrippen en woordkeuze. Een goede keuze blijkt uit de evaluaties, maar wel een uitdaging voor de cursusleider om zich daartoe te beperken. Om deze krampachtigheid te voorkomen en meer duidelijkheid en taal rondom dit thema te ontwikkelen, ook bij de deelnemers, is het goed dat de cursusleider naast de gebruikte overwegend goed toegankelijke begrippen uit het boek, ter aanvulling of verduidelijking andere begrippen gebruikt. Zo kan eventueel reeds bestaande kennis bij deelnemers eenvoudig worden aangeboord en het kan de cursusleider helpen de stof goed uit te leggen.

Het gebruik van de eerste twee hoofdstukken van het boek stimuleert deelnemers zicht te krijgen op spiritualiteit in de zorg. Deze leesopdracht dient onderdeel te zijn van de cursus.

5.4 Groepsgrootte

Om binnen de cursus snel veiligheid te kunnen opbouwen en goed in groepen te kunnen werken is het belangrijk dat de groepen niet te groot zijn. In deze cursus dient een groep uit ongeveer negen deelnemers te bestaan, minimaal acht deelnemer en maximaal tien.

5.5 de cursusleider

Een cursus als deze kan staan of vallen met een goede cursusleider. De cursusleider die deze cursus geeft moet goed kunnen aansluiten bij de dagelijkse zorgpraktijk, laagdrempelig zijn en de cursus enthousiast en dynamisch kunnen geven.

5.6 Resultaat / effect

De effectiviteit van deze cursus wordt sterk bevorderd als zij wordt gegeven op een locatie waar de cultuur ruimte biedt aan een visie op zorg waarbij er gelegenheid is voor een professionele zorgrelatie, waarbinnen zowel de cliënt als de hulpverlener holistisch in beeld komen.

5.7 Verschillen tussen doelgroepen (VPH, VZH, TZ)

Het zou goed zijn om de geestelijk verzorger bij een deel van de cursus aanwezig te laten zijn, zodat de verzorgenden vertrouwd raken met dit werk en de expertise van de geestelijk verzorger.

5.8 Scholingsopzet

Naar aanleiding van de ervaringen in deze pilot is een scholingsopzet geschreven. Deze is te vinden in de bijlage van deze evaluatie (bijlage 4).

Bijlagen

1. Vier opdrachten ter voorbereiding
2. Twee opdrachten n.a.v. eerste dagdeel
3. Evaluatieformulier Reliëf
  - 3a. Evaluatie Verpleeghuis
  - 3b. Evaluatie Verzorgingshuis
  - 3c. Evaluatie Thuiszorg
4. De definitieve cursusopzet van *Tja, wat zal ik zeggen...*

Bijlage 1

Beste Deelnemer aan de cursus What Do I Say,

Hierbij ontvang je de eerste twee hoofdstukken van de vertaling van het boek *What do I Say?*

We willen je vragen om ter voorbereiding op het eerste dagdeel een aantal voorbereidingsopdrachten te doen. De voorbereiding zal je ongeveer vier uur kosten. Wanneer je deze uren uitsmeert over verschillende momenten/dagen, zal het goed te doen zijn.

Opdracht 1

Deze cursus gaat over spiritualiteit in de zorg. Schrijf eerst eens op, zonder in het boek te lezen, waar jij aan denkt als het gaat over spiritualiteit. Schrijf gerust vijf dingen op waar je spontaan aan moet denken.

Opdracht 2

Lees de onderstaande stellingen:

	Stelling	Waardering
	Spiritualiteit is een aangeboren, universele dimensie die alle mensen met elkaar verbindt. Dus: algemeen menselijk, niet enkel iets van gelovigen.	
	Bij genezing gaat het om het bevorderen van gezondheid, ook als die onmeetbaar is.	
	Genezing houdt aandacht in voor gezondheid van zowel lichaam, psyche als geest.	
	Omdat die drie met elkaar samenhangen kan spirituele genezing van invloed zijn op de lichamelijke en emotionele gezondheid, en omgekeerd.	
	Het doel van genezing is uiteindelijk mensen te helpen hun bestaan rijker te ervaren, om liever levend te sterven dan stervend te leven.	
	Een waardevoller leven vereist zelfbewustzijn en dat houdt een intellectueel, emotioneel en lichamelijk bewustzijn in. Deze vormen van bewustzijn laten ook spiritueel bewustzijn toe. Zelfbewustzijn maakt het mensen mogelijk beangstigende gevoelens bloot te leggen, dingen op een rijtje te zetten en als uitdagingen te zien.	
	Om het welzijn van anderen te kunnen bevorderen moet je als persoon in balans zijn, beschikken over empathisch vermogen en je bewust zijn van je eigen spiritualiteit.	

Geef bij elk van deze stellingen aan in welke mate je het ermee eens bent.

5 = Heel erg mee eens. **4** = Mee eens. **3** = Niet mee eens / niet mee oneens

2 = Mee oneens. **1** = Heel erg mee oneens.

Opdracht 3

Lees hoofdstuk 1 en 2 uit het boek. De vertaling is nog niet definitief. De vertalers zoeken naar een vertaling die enerzijds aanluit bij de Nederlandse cultuur en manier van spreken, die heel anders is dan in Amerika en anderzijds recht doet aan het originele boek. Daarom horen we graag van de deelnemers aan de cursus wat hen opviel aan de tekst. Wat sprak je aan, vond je mooi en aan welke woorden of termen bleef je haken? Maak gerust aantekeningen en misschien wil je deze aan het eind van de cursus wel met ons delen?

Maak uit het boek de opdrachten 2.3 en 2.5.

Opdracht 4

Denk aan een situatie waarin je contact had met een cliënt, die het erg moeilijk had en je jezelf afvroeg: 'Tja, wat zal ik zeggen...'

Noteer die ervaring hieronder zo nauwkeurig mogelijk, dus wat de cliënt zei of deed, waardoor die vraag bij jou opkwam. Bewaak de anonimiteit van de cliënt en gebruik daarom een andere naam.

Schrijf die situatie op een papiertje en neem die mee naar de eerste bijeenkomst, we zullen de ingebrachte casussen gebruiken tijdens de cursus.

Veel succes met de voorbereiding,

Met vriendelijke groet,

Reliëf, Christelijke vereniging van zorgaanbieders

Marije Stegenga
Stafmedewerker

Bijlage 2

Opdracht 1

Vraag een of twee cliënten hoe het voelt wanneer een zorgverlener echt luistert. Wanneer je geen cliënt kunt spreken, vraag het dan aan een goede vriend of beantwoord de vragen zelf. Je kunt vragen stellen zoals:

Hoe *weet* je wanneer jouw zorgverlener luistert? Waar merk je dat aan?

Hoe *voelt* het wanneer jouw zorgverlener echt lijkt te luisteren?

Wat doet het emotioneel met je wanneer hij niet luistert? En wat voel je dan lichamelijk?

Schrijf de reacties op die indruk op je hebben gemaakt en neem deze volgende keer mee.

Opdracht 2

Let in de komende weken op in de gesprekken die je met cliënten hebt.

Wat hoor je aan zielepijn / zielevreugd.

Formuleer n.a.v. deze observaties van jezelf 2 punten waar je aan wilt werken, meer over wilt weten of moeite mee hebt. Mail deze uiterlijk 30 september naar mstegenga@relief.nl

Bijlage 3 Evaluatieformulier Reliëf

De kwaliteit van Reliëf-cursussen is ermee gediend dat wij rekening houden met uw mening. Daarom verzoeken wij u vriendelijk onderstaande vragen te beantwoorden door het vakje van uw keuze aan te kruisen en het ingevulde formulier aan de docent te overhandigen. Wij danken u voor uw medewerking.

U heeft deelgenomen aan:

Cursus: **What Do I Say**
 Docent: **Marije Stegenga**
 Datum: **september/ oktober/ november 2009**
 Organisatie: **Amaris Zorggroep**

		zeer mee oneens	mee oneens	neutraal	mee eens	zeer mee eens
	Wat heeft het mij opgeleverd?					
1	Ik begrijp goed wat onder levensvragen en spirituele behoeften verstaan wordt.					
2	De cursus heeft me geholpen om te begrijpen wat voor spirituele behoeften bij bewoners en cliënten kunnen voorkomen.					
3	De cursus heeft me meer inzicht gegeven in mijn eigen spiritualiteit.					
4	Door de cursus ben ik beter in staat om over mijn eigen spiritualiteit met collega's spreken in het kader van mijn werk					
5	De cursus heeft me geholpen om spirituele behoeften herkennen, erkennen en in kaart te brengen.					
6	Door de cursus kan ik beter onbevooroordeeld luisteren naar cliënten.					
7	Door de cursus kan ik beter levensvragen bij cliënten herkennen					
8	Door de cursus ben ik meer alert geworden op het verhaal van de cliënt.					
9	Door de cursus kan ik beter mijn eigen reacties op vragen rond zinloosheid en lijden onder woorden brengen.					
10	Door de cursus kan ik nu beter omgaan met levensvragen van cliënten					
11	Door cursus zijn mijn communicatieve vaardigheden verbeterd					
12	Ik zou graag een vervolg op de cursus willen					
13	Ik zal de cursus aan collega's aanraden.					

		zeer mee oneens	mee oneens	neutraal	mee eens	zeer mee eens
	Het werkmateriaal					
14	Ik kon me goed concentreren op de literatuur tijdens het lezen					
15	Ik kon de literatuur niet goed begrijpen					
16	De literatuur sloot goed aan bij mijn eigen vragen					
17	De literatuur sloot goed aan op de praktijk					
18	Er waren geen moeilijke begrippen in het cursusmateriaal					
19	Het cursusmateriaal was te lang					
	De bijeenkomsten					
20	Ik vond dat de docent duidelijk presenteerde					
21	Ik vond de informatie uit de cursus moeilijk					
22	De cursus sloot goed aan bij de praktijk					
23	Ik kreeg onvoldoende ruimte om mijn eigen problematiek in te brengen					
24	Ik vond de werksfeer goed					

Welke begrippen uit de cursus vond u lastig? (zielepijn, zielevreugd, spiritualiteit etc.)

.....
.....
.....
.....

Welk rapportcijfer (1 t/m 10) zou u deze cursus geven?

Heeft u nog andere opmerkingen en suggesties?

.....
...
.....
...
.....
...
.....
...
.....

Wij danken u van harte voor de genomen moeite!
Wilt u nog reageren, dan kunt u altijd bellen naar:
Reliëf, telefoonnummer 030- 26 10 454
E-mail: info@relief.nl

Bijlage 3a Evaluatie Verpleeghuis

De kwaliteit van Reliëf-cursussen is ermee gediend dat wij rekening houden met uw mening. Daarom verzoeken wij u vriendelijk onderstaande vragen te beantwoorden door het vakje van uw keuze aan te kruisen en het ingevulde formulier aan de docent te overhandigen. Wij danken u voor uw medewerking.

U heeft deelgenomen aan:

Cursus: **What Do I Say**
 Docent: **Marije Stegenga**
 Datum: **september/ oktober 2009**
 Organisatie: **Amaris Zorggroep**

		zeer mee oneens	mee oneens	neutraal	mee eens	zeer mee eens
	Wat heeft het mij opgeleverd?					
1	Ik begrijp goed wat onder levensvragen en spirituele behoeften verstaan wordt.				1	6
2	De cursus heeft me geholpen om te begrijpen wat voor spirituele behoeften bij bewoners en cliënten kunnen voorkomen.				4	3
3	De cursus heeft me meer inzicht gegeven in mijn eigen spiritualiteit.			2	2	3
4	Door de cursus ben ik beter in staat om over mijn eigen spiritualiteit met collega's spreken in het kader van mijn werk				7	
5	De cursus heeft me geholpen om spirituele behoeften herkennen, erkennen en in kaart te brengen.				3	4
6	Door de cursus kan ik beter onbevooroordeeld luisteren naar cliënten.			3	1	3
7	Door de cursus kan ik beter levensvragen bij cliënten herkennen			1	4	2
8	Door de cursus ben ik meer alert geworden op het verhaal van de cliënt.			1	2	4
9	Door de cursus kan ik beter mijn eigen reacties op vragen rond zinloosheid en lijden onder woorden brengen.				6	1

		zeer mee oneens	mee oneens	neutraal	mee eens	zeer mee eens
10	Door de cursus kan ik nu beter omgaan met levensvragen van cliënten			1	3	3
11	Door cursus zijn mijn communicatieve vaardigheden verbeterd			2	4	1
12	Ik zou graag een vervolg op de cursus willen			2		5
13	Ik zal de cursus aan collega's aanraden.				1	6
	Het werkmateriaal					
14	Ik kon me goed concentreren op de literatuur tijdens het lezen				4	
15	Ik kon de literatuur niet goed begrijpen		3	1		
16	De literatuur sloot goed aan bij mijn eigen vragen			1	3	
17	De literatuur sloot goed aan op de praktijk				2	2
18	Er waren geen moeilijke begrippen in het cursusmateriaal		1	1	1	1
19	Het cursusmateriaal was te lang	1	1	2		
	De bijeenkomsten					
20	Ik vond dat de docent duidelijk presenteerde					8
21	Ik vond de informatie uit de cursus moeilijk	4	2	2		
22	De cursus sloot goed aan bij de praktijk				3	5
23	Ik kreeg onvoldoende ruimte om mijn eigen problematiek in te brengen	7	1			
24	Ik vond de werksfeer goed				1	7

Welke begrippen uit de cursus vond u lastig? (zielepijn, zielevreugd, spiritualiteit etc.)

- Ik vond dat de docent alle begrippen helder en duidelijk heeft uitgelegd tijdens de cursus
- Spiritualiteit mag nog meer uitgelegd worden. The wounded healer, Mooi! En de titel van een boek van de pastoraal hoogleraar H. Nouwen
- Wounded healer

Welk rapportcijfer (1 t/m 10) zou u deze cursus geven? 8.5 8 10 9 10 9 9 8

Gemiddeld: 8.9

Heeft u nog andere opmerkingen en suggesties?

- Doe deze cursus nog een paar keer bij ons in de instelling. Dit kan heel nuttig zijn voor mijn collega's!
- Werken met praktijkervaringen uitbreiden.
- Ik vond het heel leerzaam. Je bent toch weer meer bewust van hoe belangrijk je houding t.o.v. andere mensen (patiënten) is.
- Meer cursussen met spiritualiteit.
- Deze cursus kwam op het goede moment. Binnen Amaris Gooizicht is op dit moment openheid om met deze thematiek verder te gaan. Deze cursus is daarbij een goede stimulans. Heel erg bedankt voor de manier waarop je het hebt gedaan.
- Deze cursus was zeer leerzaam en aan te raden aan iedereen die in de gezondheidszorg werkt.
- Het was erg duidelijk en zeer leerzaam.

Bijlage 3b Evaluatie Verzorgingshuis

De kwaliteit van Reliëf-cursussen is ermee gediend dat wij rekening houden met uw mening. Daarom verzoeken wij u vriendelijk onderstaande vragen te beantwoorden door het vakje van uw keuze aan te kruisen en het ingevulde formulier aan de docent te overhandigen. Wij danken u voor uw medewerking.

U heeft deelgenomen aan:

Cursus: **What Do I Say**
 Docent: **Marije Stegenga**
 Datum: **september/ oktober 2009**
 Organisatie: **Amaris Zorggroep**

		zeer mee oneens	mee oneens	neutraal	mee eens	zeer mee eens
	Wat heeft het mij opgeleverd?					
1	Ik begrijp goed wat onder levensvragen en spirituele behoeften verstaan wordt.			1	6	
2	De cursus heeft me geholpen om te begrijpen wat voor spirituele behoeften bij bewoners en cliënten kunnen voorkomen.		1	1	4	1
3	De cursus heeft me meer inzicht gegeven in mijn eigen spiritualiteit.		1	3	3	
4	Door de cursus ben ik beter in staat om over mijn eigen spiritualiteit met collega's spreken in het kader van mijn werk		1	3	3	
5	De cursus heeft me geholpen om spirituele behoeften herkennen, erkennen en in kaart te brengen.			1	6	
6	Door de cursus kan ik beter onbevooroordeeld luisteren naar cliënten.		1	2	4	
7	Door de cursus kan ik beter levensvragen bij cliënten herkennen		1	1	5	
8	Door de cursus ben ik meer alert geworden op het verhaal van de cliënt.		1		5	
9	Door de cursus kan ik beter mijn eigen reacties op vragen rond zinloosheid en lijden onder woorden brengen.		1	3	3	

		zeer mee oneens	mee oneens	neutraal	mee eens	zeer mee eens
10	Door de cursus kan ik nu beter omgaan met levensvragen van cliënten		1	3	3	
11	Door cursus zijn mijn communicatieve vaardigheden verbeterd		1	3	3	
12	Ik zou graag een vervolg op de cursus willen		1	2	4	
13	Ik zal de cursus aan collega's aanraden.				5	2
	Het werkmateriaal					
14	Ik kon me goed concentreren op de literatuur tijdens het lezen			4	3	
15	Ik kon de literatuur niet goed begrijpen		4	3		
16	De literatuur sloot goed aan bij mijn eigen vragen		1	2	5	
17	De literatuur sloot goed aan op de praktijk				7	
18	Er waren geen moeilijke begrippen in het cursusmateriaal		1	1	5	
19	Het cursusmateriaal was te lang		5			
	De bijeenkomsten					
20	Ik vond dat de docent duidelijk presenteerde				2	5
21	Ik vond de informatie uit de cursus moeilijk	2	4	1		
22	De cursus sloot goed aan bij de praktijk			1	6	
23	Ik kreeg onvoldoende ruimte om mijn eigen problematiek in te brengen	2	5			
24	Ik vond de werksfeer goed				6	1

Welke begrippen uit de cursus vond u lastig? (zielepijn, zielevreugd, spiritualiteit etc.)

- zielpijn, hier kan je soms privé ook mee te maken hebben en dat maakt het lastig om er met een cliënt over te praten (confronterend)
- spiritualiteit
- Zielepijn

**Welk rapportcijfer (1 t/m 10) zou u deze cursus geven? 8 8 7 7 9 8 8
gemiddeld: 7.9**

Heeft u nog andere opmerkingen en suggesties?

- 2 dagdelen = te kort
- Ik vond het leerzaam en gezellig. Het werd goed uitgelegd.
- Je hebt goede tips gegeven: belangrijk om tijd te creëren voor gesprekken voor zowel cliënten als bewoners.
- De reden dat mee oneens vaak is aangekruist is omdat ik in deze cursus weinig heb geleerd omdat ik denk ik al veel wist.

Bijlage 3c Evaluatie Thuiszorg

De kwaliteit van Reliëf-cursussen is ermee gediend dat wij rekening houden met uw mening. Daarom verzoeken wij u vriendelijk onderstaande vragen te beantwoorden door het vakje van uw keuze aan te kruisen en het ingevulde formulier aan de docent te overhandigen. Wij danken u voor uw medewerking.

U heeft deelgenomen aan:

Cursus: **What Do I Say**
 Docent: **Marije Stegenga**
 Datum: **september/ oktober 2009**
 Organisatie: **Amaris Zorggroep**

		zeer mee oneens	mee oneens	neutraal	mee eens	zeer mee eens
	Wat heeft het mij opgeleverd?					
1	Ik begrijp goed wat onder levensvragen en spirituele behoeften verstaan wordt.		1		4	1
2	De cursus heeft me geholpen om te begrijpen wat voor spirituele behoeften bij bewoners en cliënten kunnen voorkomen.		1	1	3	1
3	De cursus heeft me meer inzicht gegeven in mijn eigen spiritualiteit.			3	3	
4	Door de cursus ben ik beter in staat om over mijn eigen spiritualiteit met collega's spreken in het kader van mijn werk		1	2	3	
5	De cursus heeft me geholpen om spirituele behoeften herkennen, erkennen en in kaart te brengen.			3	3	
6	Door de cursus kan ik beter onbevooroordeeld luisteren naar cliënten.			2	3	1
7	Door de cursus kan ik beter levensvragen bij cliënten herkennen		1		5	
8	Door de cursus ben ik meer alert geworden op het verhaal van de cliënt.		1	2	2	1
9	Door de cursus kan ik beter mijn eigen reacties op vragen rond zinloosheid en lijden onder woorden brengen.		1	2	3	

		zeer mee oneens	mee oneens	neutraal	mee eens	zeer mee eens
10	Door de cursus kan ik nu beter omgaan met levensvragen van cliënten		1	1	4	
11	Door cursus zijn mijn communicatieve vaardigheden verbeterd		1	2	3	
12	Ik zou graag een vervolg op de cursus willen			3	2	1
13	Ik zal de cursus aan collega's aanraden.		1		2	3
	Het werkmateriaal					
14	Ik kon me goed concentreren op de literatuur tijdens het lezen			1	4	1
15	Ik kon de literatuur niet goed begrijpen		5	1		
16	De literatuur sloot goed aan bij mijn eigen vragen			3	3	
17	De literatuur sloot goed aan op de praktijk			2	4	1
18	Er waren geen moeilijke begrippen in het cursusmateriaal		1	2	3	
19	Het cursusmateriaal was te lang	1	4	1	1	
	De bijeenkomsten					
20	Ik vond dat de docent duidelijk presenteerde				3	3
21	Ik vond de informatie uit de cursus moeilijk		6			
22	De cursus sloot goed aan bij de praktijk				5	1
23	Ik kreeg onvoldoende ruimte om mijn eigen problematiek in te brengen	1	5			
24	Ik vond de werksfeer goed				3	3

Welke begrippen uit de cursus vond u lastig? (zielepijn, zielevreugd, spiritualiteit etc.)

- Na goede uitleg was geen van de begrippen moeilijk
- Zielepijn- maar na uitleg was het duidelijk.
- Na uitleg vond ik spiritualiteit toch lastig

Welk rapportcijfer (1 t/m 10) zou u deze cursus geven? 9 8 9 8 8 8

Gemiddeld: 8.3

Heeft u nog andere opmerkingen en suggesties?

- Zou graag een vervolg willen op de cursus
- Helaas heb ik een dagdeel gemist, maar ik vermoed dat het best 3 of 4 dagdelen zou mogen duren. Er is denk ik heel veel uit te diepen in spiritualiteit.

Cursus

n.a.v.

***Tja, wat zal ik zeggen...,
met cliënten in gesprek over spiritualiteit***

auteur:

Lyndon Johnston Taylor

vertaling:

**Pieterjan van der Wal
en Janco Wijngaard**

Marije Stegenga
december 2009

Inleiding

Het boek *Tja, wat zal ik zeggen...., met cliënten in gesprek over spiritualiteit* is een toegankelijk boek dat geschreven en vertaald is met het oog op zorgmedewerkers in de ouderenzorg. Het boek beschrijft het belang van aandacht voor spiritualiteit en zingeving van cliënten en leert de lezer te signaleren wat er speelt bij cliënten. Aan de hand van eenvoudige en praktische oefeningen wordt de lezer steeds bekender met het thema spiritualiteit en ontwikkelt vaardigheden waarmee zij in gesprek kan gaan met de cliënt over dit thema. Gebleken is dat de meeste zorgmedewerkers vooral leren vanuit de praktijk, in gesprekken en door oefening en niet enkel door middel van literatuur. Deze scholing kan goed worden ingezet om zorgmedewerkers te helpen zich de kennis en vaardigheden die in dit boek voor het voetlicht komen eigen te maken.

Om de theorie en de vaardigheden die in het boek worden aangeleerd ook te borgen binnen de dagelijkse zorgpraktijk adviseren wij u de stof die in de cursus aan bod komt, ook geregeld terug te laten komen. Bijvoorbeeld in de vorm van terugkombijeenkomsten of tijdens de reguliere werkoverleggen.

Toepassing

U kunt deze cursus zelf organiseren. Deze scholingsopzet geeft u een handreiking waarmee u met behulp van het boek en de bijbehorende DVD een cursus kunt geven die aansluit bij uw organisatie. U kunt natuurlijk ook een trainer van Reliëf inschakelen die de cursus binnen uw organisatie verzorgt. Tevens is het mogelijk om een 'train de trainer' cursus af te nemen, zodat u en uw collega's leren om aan deze cursus in uw organisatie leiding te geven.

De groep moet tijdens de scholing zeker niet te groot zijn. Het ideale aantal deelnemers is negen.

Zo kan iedereen aan het woord komen en zal niemand achter blijven. Bovendien is dit een ideaal aantal om in groepen te werken, waarbij de groepen ook nog overzichtelijk blijven voor de cursusleider.

Programma

Vorbereiding 1^e dagdeel

Ter voorbereiding op het eerste dagdeel krijgen de deelnemers de volgende opdrachten.

- *Beantwoord de volgende vraag:*
Deze cursus gaat over spiritualiteit in de zorg. Schrijf eerst eens op, zonder in het boek te lezen, waar jij aan denkt als het gaat over spiritualiteit. Schrijf gerust vijf dingen op waar je spontaan aan moet denken.
- *Lees hoofdstuk 1 en 2.*
Maak uit deze hoofdstukken opdracht 2.3 en 2.5.
- *Denk aan een situatie waarin je contact had met een cliënt, die het erg moeilijk had en je jezelf afvroeg: 'Tja, wat zal ik zeggen...'*
Noteer die ervaring zo nauwkeurig mogelijk, dus wat de cliënt zei of deed, waardoor die vraag bij jou opkwam. Bewaak de anonimiteit van de cliënt en gebruik daarom een andere naam.

Neem de uitgewerkte opdrachten mee naar de eerste bijeenkomst.

Dagdeel 1

Opening en welkom

De cursusleider of de organisatie heet de deelnemers welkom en schetst de aanleiding c.q. doelstelling van de cursus (verantwoording). Tevens wordt het programma globaal doorgenomen.

Kennismaking en het verkennen van de verwachtingen van de cursus

De deelnemers stellen zich aan elkaar voor. Daarbij vertelt men elkaar en de cursusleider wat de verwachtingen van de cursus zijn, wat de reden is dat de deelnemer zich heeft ingeschreven voor de cursus en wat de deelnemer hoopt te leren.

Theorie van het begrip 'spiritualiteit'

De cursusleider bespreekt het begrip spiritualiteit met de deelnemers, maakt daarbij duidelijk dat spiritualiteit iets algemeen menselijks is en duidt het onderscheidt tussen de begrippen religie, levensbeschouwing, spiritualiteit en geloof. Hier komt theorie uit hoofdstuk 1 en hoofdstuk 4 aan bod.

Theorie van de begrippen 'zielepijn' en 'zielevreugd'

De cursusleider bespreekt de begrippen 'zielepijn' en 'zielevreugd' met de deelnemers en maakt daarbij duidelijk hoe ingrijpende positieve en negatieve situaties in een mensen-leven zielepijn en zielevreugd teweeg kan brengen. Tevens duidt de cursusleider dat dit geldt voor zowel de deelnemers in de groep als de cliënten waarvoor zij zorgdragen.

Hier komt theorie uit hoofdstuk 1 en hoofdstuk 4 aan bod.

Spirituele behoefte herkennen aan de hand van de DVD *Levensvragen van het Expertisenetwerk Levensvragen en Ouderen*

Uit het boek oefening 1.1.

Bekijk één van de interviews op de DVD '*Gesprekken over levensvragen*'.

Werk je in de thuiszorg, kijk dan naar het gesprek met mw. Willems. Werk je in de verzorging of de verpleging, kijk dan naar het gesprek met dhr. Van Witzenburg.

Plenair worden de volgende vragen besproken:

- Wat roept dit gesprek bij je op?
- Wat herken je er van in je werk?
- Welke levensvragen komen hier volgens jou aan de orde?
- Hoe gaat meneer of mevrouw met die levensvragen om?
- Hoe geeft deze meneer of mevrouw betekenis aan zijn of haar leven?
Wat vind je daar zelf van?

Verkenning van de praktijk: delen van de meegebrachte casus in drietallen

De deelnemers bespreken in drietallen de casuïstiek die ze hebben voorbereid voor de cursus. Een persoon vertelt de casus, de anderen luisteren.

- Wat beleeft de cliënt?
- Wat beleeft de hulpverlener?
- Welke opmerkingen of signalen van de cliënt verwijzen naar zielepijn/zielevreugd of naar spiritualiteit.

*Na afloop van het eerste dagdeel krijgen de deelnemers ter voorbereiding op het tweede dagdeel een **voorbereidingsopdracht** mee.*

Vorbereiding 2^e dagdeel

Ter voorbereiding op het tweede dagdeel krijgen de deelnemers de volgende opdracht.

- *Oefening 3.1 uit het boek:*
Vraag een of twee cliënten hoe het voelt wanneer een zorgverlener echt luistert. Wanneer je geen cliënt kunt spreken, vraag het dan aan een goede vriend of beantwoord de vragen zelf. Je kunt vragen stellen zoals:
  - Hoe weet je wanneer jouw zorgverlener luistert? Waar merk je dat aan?
  - Hoe voelt het wanneer jouw zorgverlener echt lijkt te luisteren?
  - Wat doet het emotioneel met je wanneer hij niet luistert? En wat voel je dan lichamelijk?

Schrijf de reacties op die indruk op je hebben gemaakt.

Dagdeel 2

Welkom, vragen, programma

De cursusleider heet de deelnemers welkom en inventariseert of de deelnemers vragen hebben n.a.v. de vorige keer. Tevens gaat de cursusleider in gesprek met de deelnemers ten aanzien van de opgedane kennis en de toepassing in de praktijk gedurende de afgelopen periode.

Bespreken van huiswerk

De deelnemers hebben aan cliënten gevraagd, wat volgens hen echt luisteren is. Welke reacties hebben ze gekregen? Hoe was het om deze gesprekken te voeren?

Wat is echt luisteren?

In groepen en plenair, n.a.v. de huiswerkopdracht en eigen ervaringen

De deelnemers brainstormen in groepen van 3 (á 4) personen ten aanzien van het thema luisteren. Wat is belangrijk bij luisteren, waar moet je op letten? Dit wordt plenair nabesproken en aangevuld met theorie uit hoofdstuk 3 en hoofdstuk 6.

Tja, wat zal ik zeggen? Reageren op vragen of opmerkingen van spirituele aard

Bij de voorbeelden in oefening 5.2 benoemen de deelnemers wat er volgens hen niet goed is aan het antwoord en wat je beter kan zeggen.

Zo ontstaat er plenair een lijstje *do's* en *don'ts*, deze worden aangevuld door de cursusleider m.b.v. de richtlijnen en de basisvaardigheden in hoofdstuk 5. LET OP het doel is níét dat alle richtlijnen en vaardigheden worden besproken, maar dat er een aantal zodanig over het voetlicht komen dat de deelnemers ze herkennen en ermee aan de slag kunnen.

Oefenen in groepen

In groepen van drie gaan de deelnemers de casuïstiek die is voorbereid voor het eerste dagdeel, of andere actuele casuïstiek uitspelen. Het betreft casuïstiek waarbij de verzorgende zich afvroeg: "Tja... wat zal ik zeggen?" Degene die de casus heeft ingebracht speelt de cliënt na, een ander probeert te reageren, de derde observeert. Na afloop wordt de casus nabesproken.

Het is leerzaam voor de deelnemers om zo de handelingsalternatieven van collega's te zien. Bovendien helpt deze oefening om de koppeling van theorie naar vaardigheden te maken.

Bij dit onderdeel is het heel belangrijk dat de cursusleider de groepen intensief begeleidt, met name bij het nabespreken!

Theorie van het begrip 'wounded healer'

De cursusleider introduceert dit begrip en vraagt of de deelnemers het herkennen.

De tips hoe je als 'wounded healer' in de zorg overeind kunt blijven (zoals omschreven aan het eind van hoofdstuk 2) worden besproken.

Indien de sfeer in de groep dit toelaat, kan men met elkaar delen wat voor een ieder de eigen spiritualiteit ondersteunt.

De deelnemers wordt gevraagd straks op weg naar huis op de fiets of in de auto oefening 2.6. te doen. Ga bij jezelf na wat jou inspiratie geeft en in moeilijke momenten steunt.

Evaluatie en afsluiting

Benodigd materiaal

- De DVD en het boek van Lyndon Johnston Taylor, *Tja, wat zal ik zeggen..., met cliënten in gesprek over spiritualiteit.*
- Flapover en stiften
- DVD-speler (alleen tijdens het eerste dagdeel)